

“ПОВНИЙ” СКОВОРОДА, ПЕРЕКЛАДЕНИЙ ПО-РОСІЙСЬКОМУ

Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у 2-х т. – Т. 1. Трактати та діалоги / Пер. російською мовою Р. Кисельова під ред. С. Йосипенка. – К.: Богуславкнига, 2011. – 432 с. – кол. вклейка 16 с.; Т. 2. Проза. Поезія. Переклади. Листи. Різне / Пер. російською мовою Р. Кисельова, за участі М. Кашуби та Я. Стратій, під ред. С. Йосипенка. – К.: Богуславкнига, 2012. – 488 с. – Кол. вклейка 16 с.

24 травня 1936 року Павло Тичина, відпочиваючи в Ірпені, у Будинку творчості Спілки письменників України, читав щойно видану антологію “Поэты XVIII века (М. Херасков, В. Майков, И. Богданович, М. Попов, В. Петров, И. Хемницер, В. Капнист, А. Радищев)”. Це був п'ятий випуск “малої” серії “Библиотеки поэта” – ошатний томик на 434 сторінки, підготовлений видискучим фахівцем з російської літератури XVIII ст. Г. Гуковським. У цьому будинні Тичина, який усе життя був пристрасним шанувальником Сковороди, натрапив на поезію В. Капніста “Чижик”, написану десь наприкінці 1780-х на початку 1790-х рр., тобто ще за життя нашого старого філософа. Ось її перші рядки: “Милый чижик желтобокой! / Кверху, друг мой! не взлетай, / Не клади гнезда высоко, / Но в густой траве свивай. / Ты взгляни, как ястреб гладный / Над тобой уже парит, / Как, твоей он крови жадный, / Когти на тебя острит”. Звісно, ці рядки відразу ж нагадали Тичині вісімнадцяту пісню “Саду божественних пісень”. “Виходить, – не без подиву нотує Тичина в щоденнику, – що вірш Сковороди “Ой ти птичко жовтобока” – це є переклад із Капніста? Це для мене новина”. Поет сприйняв російськомовний твір за оригінал (поза сумнівом, тут дався взнаки комплекс “молодшого брата”), навіть не заперечивши, що на ту пору, як Сковорода написав вісімнадцяту пісню “Саду...” (десь перед 1760 роком), Капніст щойно народився. Але за якийсь час Тичина й сам зрозумів свою помилку. Цього ж таки місяця (недатована нотатка) він пише в щоденнику: “Та ні! Еж Капніст народився лише 1757 року”.

Ясна річ, те, що “Чижик” В. Капніста – переклад знаменитої пісні Сковороди “Ой ти, пташко жовтобока”, не було секретом. Принаймні в тому ж таки 1936 р. ще один палкий шанувальник Сковороди Д. Чижевський друкує на сторінках тринадцятого тому берлінського часопису “Zeitschrift für slavische Philologie” причинок під назвою “Плоди читання. До питання про впливи Сковороди” (“Literarische Lesefrüchte. Zu den Einflüssen Skovorodas”), де говорить про вплив творчості Сковороди на В. Капніста. А вже наступного року Чижевський присвятить кілька сторінок своєї прецікавої студії “V. Kapnist und Skovoroda” докладному порівнянню вісімнадцятої пісні “Саду пісень” та її російськомовного Капністового перекладу під назвою “Чижик”... Хай там як, історія перекладів Сковороди російською мовою розпочалась іще за життя нашого мандрівного філософа. І першим таким перекладом стала поезія В. Капніста “Чижик”.

Наступним важливим кроком у цій справі можна вважати спробу харківських поетів-романтиків на початку 1830-х рр. видати повну збірку творів Сковороди. Ініціатором цього видання став студент Харківського університету А. Хашдеу, для якого Сковорода був тим філософом, котрий першим збагнув сам “ідеал руського романтизму”. “...Я, – писав Хашдеу, – відчував потребу підслухати в нього голос народу, цей Божий голос...” Юний романтик заходився збирати про Сковороду все, що можна було зібрати там, “де він жив і діяв – у Київській, Чернігівській, Курській, Полтавській та Слобідсько-Українській губерніях”. Найперше, звісно, Хашдеу розшукував рукописи сквородинських творів. Уже наприкінці січня 1833 року, говорячи про свій намір видати семитомну збірку творів Сковороди обсягом близько 50 друкованих аркушів (на сьогодні повна збірка творів філософа обіймає 69 друкованих аркушів), він запевняв майбутніх читачів у тому, що “доклав

усіх зусиль, щоб віднайти для цього видання найкращі списки, а також щоб з'ясувати всі обставини життя й науки Сковороди, про які йдеться в його листах до різних людей, у його автобіографічних нотатках та в переказах тих, хто його знав". Задум упорядника був такий: "Видання розпочинаю з байок. Їх супроводжуватиме на початку: 1) Основне поняття про Сковороду-байкаря та 2) Дані про долю байок Сковороди; а насамкінець: 1) Різноманітність в списках та 2) Ідіоматичний словник... Услід за байками вийдуть окремими книгами: 2. Пісні. 3. Діалоги. 4. Притчі. 5. Драми. 6. Підручники. Видання буде завершувати історія життя й науки Сковороди під назвою "Сковорода та сучасне суспільство", скіаграфічні уривки з літографованим портретом Сковороди та відбитками його почерку".

Маю сказати, що Хашдеу переробляв сквородинські тексти. Характер змін він окреслював так: "...Мої *виписки* з творів Сковороди трохи очищено чи радше оновлено в стилі, хоча ті слова, що їх варто було зберегти як примітні, збережено; тим часом думка, її ество, перебіг, зв'язки, звороти й спрямування, залишились недоторканими, без якнайменшого накиннення їм чужого й вилучення питомого". Як можна судити з подальших пояснень, ці зміни були зумовлені найперше мовою Сковороди, яка й сьогодні здатна викликати у звичайного читача нерозуміння й подив. Хашдеу наважився на зміни заради того, щоб "уникнути надмірної пістрявості" тексту. А один із його приятелів, незнаний мені ближче К. Сергєєв, який брав активну участь у підготовці текстів Сковороди до друку, радив узагалі перекласти їх по-російському, щоб "прикметна для стилю Сковороди дивовижна сумішка церковної мови з говірською українською, розцяцькована польськими словами та численними білоруськими провінціалізмами, а до того ще й вкрапленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів..." Усі томи наміченого видання повинні були з'явитися до початку 1834 р. На жаль, воно так ніколи й не побачило світу з огляду на брак коштів. Гадаю, якби це видання таки вийшло, твори Сковороди були б подані в ньому в перекладах російською мовою. В усякому разі, сама

ідея перекласти по-російському повний корпус творів Сковороди з'явилася десь у 1832–1833 рр.

Утім склалося так, що від часу її появи до втілення в життя повинно було минути майже 140 років, бо вперше повна збірка творів Сковороди в російських перекладах з'явилася аж 1973 р. Це було велике за обсягом – майже на 1000 сторінок – видання "Сковорода Г. С. Сочинения: В 2 т. / Составление, перевод и обработка И. В. Иваньо и М. В. Кашубы. Вступительная статья И. В. Иваньо и В. И. Шинкарука". Воно побачило світ у московському видавництві "Мысль" (серія "Философское наследие") і було підготовлене зусиллями передовсім І. Іваня та М. Кашуби. Поза сумнівом, це було значне досягнення у справі популяризації творчості українського філософа, навіть попри те, що московське видання порівняно з паралельним київським академічним двотомовиком, який побачив світ у тому ж таки 1973 р. (Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.), як слушно зазначає найкращий на сьогодні російський знавець Сковороди проф. О. Марченко, "в текстуальному плані виконано гірше, обробка, яка наближає текст Сковороди до сучасної російської мови, інколи призводить до втрати або викривлення змісту".

Потім буде ще кілька спроб видання Сковороди російською мовою. Наприклад, 1999 р. в Мінську вийшов великий за обсягом том російських перекладів Сковороди "з української мови" (Сковорода Г. С. Сочинения / Пер. с укр. А. Н. Гордиенко. – Минск: Современный литератор, 1999. – 704 с. – Серія "Классическая философская мысль"). Видавці не зазначили, за яким джерелом вони підготували своє видання. Але не помилюся, коли скажу, що таким джерелом було для них київське академічне видання 1973 року. Мінське видання – явно невдалий проект. Щойно згаданий О. Марченко не без підстав охарактеризував його як "найнеподібніше [самое безобразное] за всю історію публікації творів Сковороди". Справді, як інакше можна назвати, скажімо, ось такий переклад поезії Сковороди "In Natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum": "Круг годовой завершился и вновь

начался. Сегодня / Маем мы первую добу, нового года почин, / Доля ссудила тебе, обрадованный хлопчик Василь, / В сей день родиться. Добра то провись тебе. / Первым ты пагонцев, хлопчик, на свет от батьков появился, / Первый чеснотою скрись, первый и славою будь..." Що це за мова й що означають слова "провись" чи "скрись", не скаже, мабуть, і сам автор перекладу. Хоч, зрештою, нічого загадкового в цьому перекладі нема – це зіпсований текст українського перекладу М. Зерова, який насправді звучить ось так: "Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні / Маємо першу добу, року нового почин, / Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю, / В цей народитися день. Добра то провись тобі. / Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився, / Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь..." А 2000 року вже сам Марченко підготував чималий корпус російських перекладів творів Сковороди для антології "Духовный алфавит. Григорий Сковорода и литература его времени" (М.: Славянский диалог, 2000. – 479 с.). Як зазначив у примітках перекладач і упорядник, він намагався максимально "зберегти манеру письма філософа". Це справді гарне видання, дарма що неповне.

І ось, нарешті, рецензоване київське видання 2011–2012 рр. Мені дуже приємно зазначити, що воно підготовлене на основі редакційної збірки творів Сковороди 2010 року. Переклад творів Сковороди російською мовою здійснив кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України Р. Кисельов, а наукову редакцію – доктор філософських наук, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України С. Йосипенко. Латинські тексти Сковороди переклала російською доктор філософських наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка М. Кашуба, а звірила з рукописами кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України Я. Стратій. Науковим консультантом видання був один із

найглибших інтерпретаторів філософії Сковороди, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України М. Попович. Видання здійснене завдяки щедрій фінансовій підтримці "Фонду братів Павліченків", В. Раздорожного та Благодійного фонду "Богуслав".

На початку йде коротке вступне слово митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Його Блаженства кир Володимира. У ньому про Сковороду сказано, зокрема, таке: "В основі його творчості – премудрість текстів Святого Письма й богослів'я отців Церкви. Та незрідка біблійна мудрість переплітається з мудрістю давньогрецьких філософів. Божественна премудрість не цурається діалогу з мудрістю людською. Думка Сковороди перебувала у внутрішній рівновазі віри й розуму..." Я б сказав, що Його Блаженство трактує творчість Сковороди в "александрійській" традиції, знімаючи тим самим Тертуліанову позицію "Афін" і "Срусалима". Мабуть, така настановна справді може бути ключем розуміння християнської філософії Сковороди. І ще одне: наприкінці свого вступного слова Його Блаженство цитує славнозвісну пісню Сковороди "Всякому городу нрав і права": "Смерте страшна, замашная косо! / Ти не щадиш і царських волосов, / Ти не глядиш, де мужик, а де цар, – / Все жереш так, як соломоу пожар. / Хто ж на її пліє гострую сталь? / Той, сия совість, як чистий хрусталь!" Як розуміє ці слова Його Блаженство? Куди глибше й мудріше, ніж багато хто з професійних істориків літератури й філософії. Для нього це варіація на тему "чотирьох останніх речей", про які ні на мить не годилося б забувати людині, – смерть, суд, рай і пекло.

Далі йде слово "До читачів" акад. М. Поповича. У ньому говориться про те, що на сьогодні твори Сковороди відомі і в Україні, і далеко за її межами. Однак Сковорода залишається письменником, якого ми не надто добре розуміємо хоч би тому, що він "писав забутою на сьогодні мовою". Звідси – потреба перекладів його творів мовами сучасними. Можу лиш погодитися. Таку потребу красномовно засвідчує хоча б те, що твори Сковороди перекладено, крім сучасної української та російської, ще й англійською,

вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, словацькою, фінською, чеською... Але, продовжує М. Попович, є ще одна проблема: Сковорода був носієм забутої на сьогодні культури. От ця проблема, як на мене, значно складніша. Справді, щоб зрозуміти як слід Сковороду, ми повинні розуміти культуру нашої доброї старої України. Тим часом сьогоднішнє знання про неї вкрай фрагментарне й поверхове. Про розуміння взагалі говорити поки що рано. Скільки в нас є повних академічних видань письменників старої України? Жодного, як не брати до уваги самого Сковороди. Яке ж тут розуміння?..

Нарешті, йде слово "Від видавців", підготовлене С. Йосипенком та Р. Кисельовим. У ньому автори подають коротку історію академічних видань творів Сковороди, а також огляд сучасних спроб перекладу та видання творів філософа українською і російською мовами, наголошуючи на тих проблемах, які постають перед перекладачами. Крім того, вони докладно пояснюють власні принципи перекладу. Головний із них такий: якомога повніше "зберегти авторський мовний колорит" і на рівні лексики, і на рівні стилістики, і на рівні синтаксису. Авторі зазначають, що в ході передачі численних біблійних цитат орієнтувалися, з певними застереженнями, "на російський синодальний переклад Біблії". Примітки до текстів Сковороди – стислі й лише найнеобхідніші. Вірші вирішили не перекладати й не адаптувати, а залишити оригінальними, спростивши тільки їхнє написання (з невживаних на сьогодні літер тут фігурують дві: "ять" і "тета")... Після слова "Від видавців" йде "Життя Григорія Сковороди" М. Ковалинського. Воно, як на мене, чудово виконує роль основної передмови до корпусу творів Сковороди.

А потім – повний корпус відомих на сьогодні творів Сковороди. Можна сказати, що вони впорядковані тут за двома принципами. Принцип перший: поділ корпусу на твори філософські й художні. Так, у першому томі подані філософські трактати й діалоги, а в другому – проза, поезія, переклади, листи й різне. Ясна річ, часом важко сказати, де закінчується Сковорода-філософ і розпочинається Сковорода-письменник чи навпаки. Особисто я схильний розглядати його

творчість як вияв "богомислення", в якому філософія, богослів'я, поезія, риторика, містика, емблематика, музика тощо утворюють своєрідну органічну єдність, таку собі "ліствицю Якова". Саме тому в повній академічній збірці творів Сковороди основним композиційним принципом я обрав суто хронологічний. Але й принцип, запропонований упорядниками рецензованого видання, цілком має право на життя. Тим паче що за таким принципом твори Сковороди вже видавали. Пригадаймо, наприклад, Санкт-Петербурзьке "Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича" 1912 р. або двотомне київське академічне видання 1961 р. Принцип другий: хронологічний. Зрештою, поділити корпус творів Сковороди на "філософський" та "художній" томи важко навіть суто технічно, бо перший том у такому разі буде значно більший за другий.

Яке враження справляє на мене це видання? Якщо говорити коротко, враження дуже культурної книжки, що буває тепер в Україні не так уже й часто. Про високу професійну кваліфікацію виконавців цього проекту зайве казати, бо, попри те, що жанр видання окреслено як "науково-популярний", підготувати його на такому високому рівні було, ясна річ, дуже й дуже непросто. Тексти Сковороди перекладено, мені здається, як слід – неспішно, ретельно, красиво, а головне – точно. Одне-єдине, що викликає в мене сумнів, – підхід до перекладу віршів. Той, що про нього кажуть мої шановні колеги у слові "Від видавців", стосується тільки поезій, писаних старою книжною українською мовою. Я можу погодитись, що тут і справді, мабуть, найкращий варіант (коли йдеться про сучасну українську чи російську мову) – не перекладати, а залишити оригінал, спростивши написання й пояснивши застарілі слова. Але ж у Сковороди є й десятки латинських поезій. Отут уже потреба повновартісного художнього перекладу, мені здається, цілком очевидна. Ось, приміром, як звучить поезія "Ecce juvenata anni! facies nova ridet ubique..." в чудовому українському перекладі М. Зерова: "От вона, молодість року! Природо лице оновилося; / Радо підняв хлібороб звичної праці тягар. /

Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській, / Саду пильнує свого, ниви свої засіва. / Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього, / Хто залюбки обробив ниву душевну свою”. А ось відповідний російський переклад: “Вот она, юность года! Новое видно повсюду. / Теперь вот приятно земледельцам предаваться труда. / Предвидя грядущую зиму, крестьянская забота / Очищает сады, засеивает плодородные нивы. / Счастлив крестьянин, но еще счастливее тот, / Кто с радостью очищает нивы своего сердца”. Певна річ, зміст передано тут, може, навіть точніше, ніж у Зерова, але ж цілком зникає ритм, а значить, зникає чар поезії, бо це всього лиш підрядник.

Гарне враження справляють і підготовлені моїми шановними колегами примітки й коментарі. Вони – змістовні, точні, лаконічні й дуже корисні для читача – усе, як і має бути у виданні такого формату. Може, тільки з однією дрібницею я б не погодився. Маю на думці таке. У притчі “Убогий Жайворонок” є речення: “Нищета, обрѣтшая нужное, презрѣвшая лишнее, есть истинное богатство и блаженная она среда, аки мост между блатом и блатом, между скудостью и лишностью”. Шановні видавці вважають, що в текст закралася помилка і фразу “между блатом и блатом” слід читати як “между блатом и златом”. Навряд чи. Сковорода говорить тут про “золоту середину” (*augea mediocritas*), тобто трактує справжню бідність як шлях між двома крайнощами – браком найнеобхіднішого, з одного боку, та надміром – з другого. І брак найнеобхіднішого – це погано (“болото”), і надмір – це погано (“болото”). Отже, шлях “золотої середини” – це “місточок” між двома “болотами” – “болотом” злиденності й “болотом” розкошів.

Моє прискіпливе редакторське око помітило і дрібчку суто технічних огріхів. Так, у примітках до трактату “Хай цілує...” сказано, що біблійне ім’я Севна (Шевна) у слов’янському тексті Біблії подано як “Соннас”. Ні. В Єлизаветинській Біблії, якою користувався Сковорода, воно звучить так, як і в самого філософа – “Сомнас”. На вклейці до сторінки

293 першого тому підпис: “сторінка автографа діалогу “Кільце””. Насправді то сторінка списку, зробленого десь на початку XIX ст. (автограф “Кільця” до нас не дійшов). Так само і трохи далі на вклейці до сторінки 67 цього ж таки тому – “сторінка автографа трактату “Вхідні двері до доброго християнського життя”. Насправді це сторінка списку твору з кінця XVIII ст. (автограф до нас не дійшов). І ще про вклейки до сторінок 386, 389, 391: у назві енциклопедії “*Symbola et emblemata...*” замість сполучника “et” подано “at”. Крім того, назву міста, де побачила світ ця книга, варто було б подавати не у формі “Amsterdam”, а у формі “Amstelaedami”, тобто так, як вона фігурує на титульному аркуші самого видання. У колонтитулах на сторінках 13–49 першого тому зазначено “Трактати й діалоги”. Тим часом на цих сторінках подані не трактати й діалоги Сковороди, а слово “Від видавців” і “Життя Григорія Сковороди” М. Ковалинського. У примітках до трактату “Потоп зміїний” (це вже другий том рецензованого видання) “*Ad Lucilium epistulae morales*” Сенеки перекладено по-російськи як “Нравоучительные письма к Луцилию”. Однак усталений російський переклад цього твору інакший: “Нравственные письма к Луцилию”.

Утім усе це справді дрібниці. А загалом, як я вже казав, рецензований двотомник – культурне видання. Поза всяким сумнівом, воно є найкращим на сьогодні виданням творів Григорія Сковороди в перекладі сучасною російською мовою. А з погляду поліграфії просто розкішне. Особливо варто відзначити чудові й дуже глибокі за змістом ілюстрації І. Литвина. Та й загалом, книжка зроблена з любов’ю, совісно і старанно, що сьогодні буває, на жаль, далеко не завжди. Словом, хотілося б висловити глибоку подяку всім, завдяки чиїм зусиллям цей прекрасний двотомник було підготовлено й видано. А ще хотілося б сподіватися, що ближчим часом так само гарно підготовлені повні збірки творів нашого філософа з’являться в перекладах англійською, німецькою, французькою, італійською, польською та іншими мовами світу.

Леонід Ушкалов
м. Харків

Отримано 4 березня 2013 р.